

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het moreel kapitaal is weggeorganiseerd¹

Zonder moreel kapitaal, het vermogen en de bereidheid om zorg te dragen voor de ander en de wereld, kan de samenleving niet functioneren. Dit moreel kapitaal is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzenloos materialisme. Markt noch staat is de primaire aandrijver van moreel kapitaal. Hiervoor zijn de sociale sferen van gezin, kerk, onderwijs, vrijwilligerswerk en lokale betrokkenheid essentieel.

door *Roel Kuiper*

De auteur is bijzonder hoogleraar christelijke filosofie aan de faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit en Eerste Kamerlid voor de ChristenUnie.

HET DEBAT OVER DE HERINRICHTING van de samenleving is niet begonnen met de financieel-economische crisis van 2008-2009. Die crisis heeft het debat weliswaar geïntensiveerd, maar de grondlijnen ervan waren al eerder zichtbaar. De crisis zet bepaalde aspecten meer in het licht, zoals de roep om de overheid als ‘marktmeester’ na een al te losbandig neoliberaal tijdvak van twintig jaar, of de behoefte aan moreel leiderschap. De komende jaren, als het effect voelbaar wordt van krappe overheidsbudgetten, zal naar mijn overtuiging een belangrijk accent komen te liggen op wat ik het ‘moreel kapitaal’ van de samenleving noem. Moreel kapitaal is het vermogen en de bereidheid van mensen om voor elkaar en hun eigen omgeving te zorgen. Wil moreel kapitaal gedijen, dan zal de vorming ervan in concrete gemeenschappen hoog op de agenda moeten staan.

DYNAMIEK IN DRIEVOUD

Laat ik beginnen met het analyseren van de maatschappelijke en sociaal-economische dynamiek die al geruime tijd het debat voedt over de herinrichting van de samenleving. Dat we daarover spreken heeft alles te maken met het besef dat er een wereld aan het verdwijnen is zonder dat we precies weten welke wereld ervoor in de plaats komt. Dit proces is al langer gaande. Fukuyama schreef al in de jaren negentig zijn boek *The great rupture* met het oog op de ontbinding van een sociale, politieke en sociale orde tijdens de overgang van een industriële naar een postindustriële wereld.² Andere denkers typeren onze tijd als *time of transformation*. Maar wat transformeert er dan, en wat doet dat met de sociale, politieke en economische orde zoals we die kenden? Laat ik op drie bewegingen wijzen die dit illustreren en de problematiek concreet maken.

In de eerste plaats iets over veranderingen in de politieke orde zelf. In heel de westerse wereld – vooral in Europa – zijn we getuige van het functieverlies van de instituties die de naoorlogse samenleving droegen. In

Het ideologisch accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat in een onmogelijke spagaat

Nederland is al geruime tijd sprake van een proces van ontzuiling en decollectivering. De traditionele levensbeschouwelijke zuilen zijn verkrumeld en de oriëntatie van mensen op een gemeenschappelijk wereldbeeld en een gedeelde moraliteit verdween daarmee ook. Deze ontzuiling ging gepaard met een beweging van emancipatie,

waarbij de rechten en vrijheden van het individu primair in relatie tot de overheid werden gedefinieerd. De verzorgingsstaat werd de gemeenschappelijke koepel waarbinnen deze ‘institutionele individualisering’ betekenisvol was.³ Het (ideologisch) accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat echter in een onmogelijke spagaat, die we inmiddels maar al te goed kennen. In een veeleisende samenleving kunnen collectieve voorzieningen niet blijvend worden gegarandeerd, terwijl de herziening ervan gepercipieerd wordt als een aantasting van individuele rechten. Niet alleen in Nederland, maar overal in de westerse en niet-westerse wereld ontstaat nieuwe aandacht voor de *civil sphere* en voor wat burgers zelf ter hand moeten en kunnen nemen om een stabiele en leefbare samenleving te vormen. De notie van de ‘zelfverantwoordelijke samenleving’, zoals verwoord in de Wet maatschappelijke ondersteuning, illustreert dit voor Nederland en richt zich al op de herinrichting van de

samenleving van 'onderop'. Deze aanzet krijgt weliswaar steeds meer wind onder de vleugels, maar zet maatschappelijk nog onvoldoende door.

In de tweede plaats wil ik wijzen op het proces van globalisering. Globalisering, door sommigen wel de 'triomf' van *business civilization* genoemd, heeft een nieuw internationaal web geschapen van communicatie, technologie en informatie-uitwisseling. Als iets de transformatie van een industrieel naar een postindustriële tijdperk in de hand heeft gewerkt, is het deze mondialisering van een (westerse) economische, wetenschappelijke en technologische cultuur. Ruimte en tijd zijn geen beperkende factoren meer, en we kunnen niet alleen in contact treden met wie we willen, maar ook de activiteiten (laten) verrichten waar we willen. Globalisering doorbreekt niet alleen culturele patronen, maar ook sociale. Anthony Giddens heeft daar vaak op gewezen. Volgens Giddens bewerkt globalisering op individueel niveau een proces van *dis-embedding*.⁴ Mensen worden uit hun 'beddingen' getrokken, verliezen hun lokale particulariteit, raken los van hun directe sociale omgeving en zoeken, soms via *virtual communities*, nieuwe contacten en oriënteren zich op lossere netwerken, die niet aan tijd en plaats gebonden zijn. Globalisering versnelt de mobiliteit, niet alleen fysiek, maar ook mentaal, cultureel en sociaal. Wil men in deze dynamiek toch lokaal verankerd blijven, dan vraagt dat een bewuste keuze. Die bewuste keuze wordt ook gemaakt en bepaalt mede de huidige discussie over de herinrichting van de samenleving. Niet alleen is er veel aandacht voor lokale identiteit in een globaliserende wereld, ook ontstaan bewegingen die de economische en sociale kracht van lokale gemeenschappen benadrukken (zoals bijvoorbeeld de beweging van de *transition towns*). Deze beweging kan zich verbinden met wat met de Wmo beoogd wordt – meer 'participatie' door het bevorderen van sociale samenhang –, maar de echt creatieve verbindingen zijn nog niet gelegd. Misschien zijn burgers nog te veel op het eigen bestaan en het particuliere belang gericht.

Dat brengt me bij een derde beweging waar ik op wil wijzen. Deze gaat over de vormgeving van een individueel bestaan in een risicosamenleving (*risk society*). Volgens verschillende analyses leven westerse mensen met een verhoogd besef van risico's en proberen zij zich er tegelijkertijd op alle mogelijke manieren tegen in te dekken. In een wereld die 'plat' geworden is,⁵ waarin de omloopsnelheid van kansen en bedreigingen hoog is, in een wereld waarin traditionele (collectieve) instituties verzwakken en overheden zich noodgedwongen terugtrekken, neemt de onzekerheid toe. Economische crises doen zich per definitie voor op wereldschaal, infectieziekten verspreiden zich over de hele aardbol, dreiging van terreur en geweld is er in alle samenlevingen, de dreigende energie- en voedseltekorten zijn mondiale kwesties en raken iedere wereldburger. Het besef van risico's

heeft natuurlijk ook te maken met de realiteit van eindige hulpbronnen en zorgen over de groeiende instabiliteit van ecosystemen en het klimaat. Dit alles confronteert mensen in hun individuele bestaan met fundamentele onzekerheden en een verhoogd besef van risico's. Deze kunnen zij niet zelf beheersen en overheden kunnen deze niet afdekken. In een risk society zullen mensen steeds meer beseffen op zichzelf aangewezen te zijn. Zij zullen hun eigen bestaan willen verzekeren en volgen de strategie die Giddens *life politics* noemde. Daarin wordt het eigen bestaan uitgangspunt, de borging daarvan krijgt de hoogste prioriteit. Daar waar deze houding gemeengoed wordt, kan het algemeen belang gemakkelijk achter het particuliere belang verdwijnen, met alle maatschappelijke consequenties van dien. De assertieve en zelfgerichte levensstijl die hierin zichtbaar wordt⁶ maakt tegelijkertijd bij anderen het verlangen wakker naar een gemeenschapsleven waarin mensen het voor elkaar opnemen en de zorg voor de ander vanzelfsprekend is.

ER ZIJN VOOR ANDEREN

Moreel kapitaal is het vermogen op een zorgende manier bij anderen en bij de wereld te zijn. Het morele duidt hier op het besef van verplichting tot zorg. Het begrip reikt verder dan 'solidariteit' – waarbij altijd nog een belangrijk aandeel is voor de verzekering van een particulier belang – en gaat over 'weldoen' aan en ons ontfermen over anderen en ook over de wereld. De natuurlijke plaats voor de vorming van dit morele kapitaal is het gezin, waar ouders (als het goed is) liefdevol betrokken zijn op elkaar en op kinderen en voor hen zorgen. De vorming en toepassing van moreel kapitaal is echter niet beperkt tot het gezin. In de samenleving bestaat dit morele kapitaal in vormen van naastenliefde, caritas, altruïsme, rentmeesterschap. Het woorden 'zorgen' neem ik hier dus in een brede culturele betekenis, zoals ook hedendaagse ethici dat wel doen.⁷ In dit zorgen komt onze existentiële betrokkenheid op onze omgeving tot uitdrukking. Vanuit een christelijk mensbeeld kan gezegd worden dat de mens zorgend uitstaat naar anderen en daarin zijn verantwoordelijkheid voor mens en wereld tot uitdrukking brengt. Hierin komt een morele dimensie mee. We worden erop aangesproken dit te doen. We worden als het ware steeds opgeroepen en uitgenodigd in liefdevolle betrokkenheid er te zijn voor anderen en voor de wereld. Dat doet zich het sterkst voor in de meest inclusieve, 'volle' relaties, zoals die tussen partners, ouders en kinderen en broers en zussen bestaan, waar dit besef van morele verplichting vanzelfsprekend is. Maar nogmaals: het beperkt zich er niet toe. De man over wie de barmhartige Samaritaan zich ontfermde was geen bekende van hem. Toch voelde de Sa-

maritaan zich geroepen voor hem te zorgen. De civil sphere als geheel doet een appel op onze bereidheid er te zijn voor anderen. Zonder dat morele kapitaal kan de samenleving niet gedijen.

Dat geldt overigens ook voor de economische sfeer, zoals we inmiddels maar al te goed weten. De huidige financieel-economische crisis is een ‘vertrouwenscrisis’, en dat is een bij uitstek morele aangelegenheid. Er is al sinds het werk van Adam Smith en de Schotse moraalfilosofen van de achttiende eeuw aandacht voor de morele dimensie van een ‘vrije’ economie. Economische ontwikkeling is eigenlijk pas mogelijk als aan een aantal maatschappelijke voorwaarden (vrijheid) en morele voorwaarden (vertrouwen) is voldaan. In zijn artikel ‘Moral capital and commercial society’ betoogde Suri Ratnapala dat moreel kapitaal zich binnen economische praktijken ontwikkelt.⁸ Economische activiteiten roepen immers steeds nieuwe morele inzichten wakker. Het basisinzicht is hier dat de economie niet kan bestaan zonder morele regels voor juist gedrag, zonder het geloof in de betrouwbaarheid van de ander en de plicht je te houden aan wat afgesproken is. In de huidige financieel-economische crisis wordt duidelijk dat het economisch verkeer wel uitnodigt tot moreel gedrag, maar dat het daar niet als vanzelfsprekend ontstaat. Het kan er zelfs botweg worden genegeerd (wat vervolgens leidt tot een disfunctionerend economisch systeem). Moreel handelen moet vooraf geleerd zijn en een vanzelfsprekend onderdeel zijn van ons gedrag. Moreel kapitaal heeft een oorsprong in duurzame en inclusieve relaties waarin we niet anders kunnen dan de zorg voor de ander op ons nemen. Daar wordt de morele attitude gevormd, waarvan we de betekenis en waarde ook gaan zien in andere sectoren.

Moreel kapitaal moet ook worden afgebakend ten opzichte van ‘sociaal kapitaal’. Dat laatste begrip is door Robert Putnam en anderen ontwik-

keld.⁹ Het begrip sociaal kapitaal wordt vaak gehanteerd in discussies over de opbouw van de *civil society*. In debatten over sociale cohesie en vraagstukken van participatie wordt verwezen naar het sociaal kapitaal van burgers. Het gaat dan om de sociale netwerken waarin

Dat mensen relatienetwerken hebben zegt weinig over hun bereidheid voor de ander te zorgen als het nodig is

mensen zich bevinden en de relaties die zij kunnen benutten. In navolging van Putnam wordt bijvoorbeeld gesproken over *bonding social capital* (verbindingskracht) en *bridging social capital* (integratiekracht). Vaak worden morele attitudes bij sociaal kapitaal voorondersteld. Toch is het van belang moreel kapitaal te onderscheiden van sociaal kapitaal. Dat mensen relatienetwerken hebben zegt immers nog weinig over hun bereidheid voor de

ander te zorgen als het nodig is. De bereidheid om er te zijn voor de ander kan nog niet worden afgeleid uit het feit dat mensen beschikken over het vermogen relaties aan te gaan. Tegen dit vraagstuk lopen gemeenten ook op bij de implementatie van de Wmo. Hoe kan de sprong worden gemaakt van 'sociale cohesie' naar een 'zelfzorgende samenleving'? Onder welke condities zijn mensen eigenlijk bereid voor (vreemde) anderen te zorgen? Wat gezien moet worden is dat sociale praktijken sterk van elkaar kunnen verschillen, ook wat het morele gehalte van die praktijken betreft. De bereidheid er voor anderen te zijn, het besef van morele verplichting, moet afzonderlijk worden benoemd.

De ontwikkelingen en de onzekerheden van onze 'tijd van transformaties' doen als vanzelf de aandacht uitgaan naar een herinrichting van de *civil society*. Burgers stellen hoge eisen aan de kwaliteit van hun leefwereld en willen daar ook wat voor doen. Daarbij gaat de sociale en morele kwaliteit van die leefwereld steeds meer tellen. Juist in een risk society is het van belang te weten of men kan terugvallen op anderen in de directe leefwereld. De aandacht voor de kwaliteit van de *civil society* wordt versterkt door het besef dat de oude instituties van de natiestaat, zeker ook de instituties die op grote afstand van burgers opereren, geen afdoende bescherming bieden voor de risico's van een globaliserende wereld. Bovendien blijken die instituties zelf in een voortdurend proces van aanpassing en reorganisatie. Burgers raken vervolgens de weg kwijt in de systeemwereld van de bureaucratie, zij worden overladen met informatie over zich voortdurend wijzigende wet- en regelgeving en voelen zich per saldo niet meer echt gehoord of geholpen.

De *civil society* kan niet zonder institutionele arrangementen. Zoals de markt niet kan zonder 'marktmeester', zo kan de samenleving niet zonder een overheid die een aantal basisregels handhaaft om het maatschappelijk verkeer in goede banen te leiden. Die rol moet de overheid op zich nemen en dit blijft haar onvervreembare taak. De overheid beschermt burgers binnen het kader van de rechtsstaat en stelt hen in staat hun maatschappelijke verantwoordelijkheden waar te maken. Punt. Maar de ontwikkeling van de samenleving is niet een zaak van een verdere verfijning van institutionele arrangementen, maar van de ontplooiing van ons morele kapitaal. Dat kapitaal zit in mensen die zelf liefde en zorg hebben door te geven of althans daartoe de morele verplichting voelen. We kunnen het ook zo zeggen: moreel kapitaal zit in mensen die waarden van zorg en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid willen waarmaken en daar veel bevrediging in vinden. Gelukkig zijn dat er nog velen. De ontplooiing van moreel kapitaal vraagt om een zodanige inrichting van de samenleving dat mensen in een overzienbare sociale context verantwoordelijkheid voor elkaar en voor

hun leefwereld kunnen nemen. Daar waar uitwisseling en wederkerigheid concreet plaatsvindt, ontstaat ook de bereidheid het belang van anderen te dienen. Groeiende betrokkenheid op elkaar, gemeenschappelijk verantwoordelijkheid nemen voor de eigen leefomgeving, vrijwillige inzet voor de ander, lokaal sociaal werk – zij gedijen in specifieke contexten die ontmoeting tussen mensen mogelijk maken. Institutionele arrangementen kunnen dit ondersteunen. Daartoe reken ik ook kerk en school, die een belangrijke rol spelen bij de vorming en inscherping van dit moreel kapitaal.

ONDSCHIEDEN VERANTWOORDELIJKHEDEN

In discussies over de herinrichting van de samenleving gaat het doorgaans om drie sferen die we ten opzichte van elkaar positioneren: overheid, markt en civil sphere. Ook is daarbij steeds de vraag aan de orde van welke sfeer de eigenlijke sturing moet uitgaan. Die vraag ontstaat telkens wanneer een van deze sferen gefaald heeft als sturende macht. Toen in het proces van de herijking van de verzorgingsstaat kritiek kwam op de rol van de overheid en de idee van de bij overheidsinterventie maakbare samenleving, richtte de blik zich op de markt. De markt zou een betere en vooral efficiëntere ordening van de samenleving doen ontstaan. Nu we na een periode van neoliberal geloof in de markt en van tanend vertrouwen in de instituties van het neokapitalisme ons weer van dit idee afwenden, richt de blik zich op de civil sphere, met de overheid als ‘marktmeester’. Vanuit een

De diverse verbanden in de samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat

perspectief waarin we spreken over ‘onderscheiden verantwoordelijkheden’ – het perspectief waarvoor ik het opneem – zijn dit allemaal eenzijdigheden. De overheid heeft een eigen begrensde taak. De markt moet niet zichzelf of het kapitaal dienen, maar een samenleving die

voor haar ontwikkeling is aangewezen op arbeidsmogelijkheden, welvaart en welzijn. De samenleving en de diverse verbanden in die samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat, maar moeten de gelegenheid krijgen op basis van eigen verantwoordelijkheid de samenleving vorm te geven.

Dat laatste waren we bij alle aandacht voor overheid en markt vergeten. Die verantwoordelijkheid van burgers, het vermogen om te zorgen voor anderen en voor de wereld is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzeloos materialisme. Morele grondhoudingen zijn verwaarloosd en naar de marge

gedrongen. Welke sturende effecten er van moreel gedrag van individuele burgers uitgaan, dringt nu tot ons door, nu we zo scherp zien dat de instituties van overheid en markt in de crisis worden meegezogen en het uiteindelijk toch aankomt op mensen die verantwoordelijkheid nemen, gevoed door een idee van sociale bewogenheid en publieke gerechtigheid. Het komt erop aan dat morele kapitaal aan te zuiveren, door het te laten gedijen in die verbanden waar we worden opgeroepen en uitgenodigd de zorg voor anderen op ons te nemen. Vorming van moreel kapitaal omvat zowel gewetensvorming als het zien en volgen van goede voorbeelden. De overdracht hiervan lukt doorgaans het best als er sprake is van sterke en intensieve verbondenheid tussen mensen in situaties van opvoeding, onderwijs, maar ook daar waar een sterk besef is van gezamenlijke verantwoordelijkheid en loyaliteit. Overdracht van moreel kapitaal wordt begunstigd door stabiele maatschappelijke patronen, waarin een besef van verbondenheid en van een gemeenschappelijke opdracht bestaat. De politieke inzet voor een samenleving die deze kenmerken vertoont, is in onze wereld alleszins de moeite waard. We kunnen er de samenleving op 'herinrichten'. Uiteraard neemt dat de risico's van de risicosamenleving niet weg. Wel kan de samenleving sterker, veiliger, meer zelfverantwoordelijk worden wanneer we ons inzetten voor stabiele maatschappelijke patronen waarin moreel kapitaal kan gedijen.

Noten

- 1 In dit artikel geef ik gedachten weer die uitgebreider worden ontwikkeld in Roel Kuiper, *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2009.
- 2 Francis Fukuyama, *De grote scheuring. De menselijke natuur en de reconstructie van de sociale orde*. Amsterdam: Contact, 1999.
- 3 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 4 Anthony Giddens, *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- 5 Thomas L. Friedman, *The world is flat. A brief history of the twenty-first century* (tweede, herziene en uitgebreide editie). New York, NY: Farrar, Strauss & Giroux, 2007.
- 6 Gabriël van den Brink, *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN, 2007.
- 7 Joan C. Tronto, *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. New York, NY: Routledge, 1993.
- 8 Suri Ratnapala, 'Moral capital and commercial society', *The Independent Review* 8 (2003), nr. 2 (Fall), pp. 213-233.
- 9 Robert D. Putnam, *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster, 2000.